

## Wstęp

Przeżywanie silnych afektów jest jednym z najpopularniejszych i najpowszechniejszych motywów kulturowych. Formy i języki ich ekspresji zmieniają się oczywiście z biegiem historii przedstawień, wiele afektów ma jednak swoją własną przedstawieniową topikę. Dla gniewu charakterystyczne będą zmarszczone brwi i podniesiony głos, dla uczuć towarzyszących melancholii – zamyślenie, *figura sedens* i wzrok skupiony na jednym punkcie przestrzeni, dla wstydu – którego dotyczy niniejsza publikacja – typowym przedstawieniowym motywem jest opuszczony wzrok i rumieniec.

To oczywiście tylko wybór popularnych elementów, z jakich mogą się składać kulturowe reprezentacje wymienionych afektów. Te przedstawienia są analizowane z różnych perspektyw, a wyniki analiz prezentowane w rozmaitych formach (na przykład dzieła sztuki lub książki naukowej). Analityka wstydu również przyjmuje szeroki zakres formalny, metodologiczny i światopoglądowy. Wstyd jest jednym z podstawowych doświadczeń człowieka, powiązanych z biblijną opowieścią o grzechu pierwszych ludzi, odkryciu nagości i przejściu się tym, jak jest się postrzeganym.

Jednym z najistotniejszych zagadnień związanych z tematyką wstydu, podejmowanych i opisywanych przez autorki i autorów tej książki, jest „cudze widzenie” i jego wpływ na nas samych i nasze zachowanie. Wstyd jest afektem relacyjnym, który realizuje się jako odczucie i/lub jako reakcja somatyczna poprzez interakcję z inną osobą, a także obiektem lub przedstawieniem. Wielokrotnie podkreśla się społeczne, normalizujące funkcje tego afektu, mówiąc o technice zawstydzania jako metodzie socjologicznej czy celowej, inżynierskiej regulacji *status quo* w danym społeczeństwie, na przykład poprzez zawstydzające wyśmianie cech wykluczanych członków danej grupy. Spojrzenie Innego pełni funkcję moderatora wstydu. Nasza emocjonalna reakcja – rumieniec, speszzenie, spuszczone głowa, niepohamowany, nerwowy śmiech – wynika właśnie z interakcji, z wymiany spojrzeń i znaczeń, jakie tym spojrzeniom przypisujemy.

Ze względu na możliwość zastosowania wstydu w kształtowaniu postaw społecznych afekt ten jest traktowany i wykorzystywany jako mechanizm normatywny. Może funkcjonować nie tylko jako strategia świadomego i celowego zawstydzania lub ośmieszania w przestrzeni publicznej, lecz także jako nieświadomie uwewnętrzniony zespół przekonań na temat tego, co jest dobrze odbierane przez innych, a co nie jest akceptowane, na przykład w kwestii wyglądu, ubioru czy zachowania w określonych sytuacjach. W tym kontekście wstyd wiąże się ze zjawiskiem tabuizacji, stygmatyzacji i wykluczenia lub napiętnowania. Warto zaznaczyć jednak, że wstyd może mieć wymiar zarówno pozytywny, jak i negatywny. Dla przykładu: jeśli piętnowane są zachowania niezgodne z przyjętym w danym społeczeństwie prawem, doprowadzenie do zawstydzania osobę, która działa niezgodnie z tym prawem, może mieć pozytywne, resocjalizujące konsekwencje. Znacznie częściej jednak słyzy się, mówi i pisze o sytuacjach, w których wstyd działa destrukcyjnie na jednostkę, jest jednym z negatywnych afektów wywołanych zachowaniem innych i uwewnętrzną obawą przed brakiem akceptacji. Wstyd w takiej sytuacji może zablokować społeczne interakcje i doprowadzić do wykluczenia.

Mimo że istnieje wiele rozmaitych reprezentacji wstydu, zdarza się, że afekt ten występuje w formie zakamuflowanej. Kiedy wstyd jest na przykład rozpatrywany w kontekście jednostkowych przeżyć, chociażby przeżyć pisarzy, relacji aktor–reżyser lub artysta–model, jego genezę można powiązać z inną emocją: strachem przed ujawnieniem siebie i oceną innych. Decyzja pokazania siebie, swoich przeżyć i doświadczeń, jest brzemienne w skutki momentem zawiązania relacji z tymi, którzy patrzą (oglądają, analizują, komentują, oceniają, nagradzają, wyśmiewają, krytykują itd.). Ta decyzja może zostać zablokowana przez samozawstydzanie, czyli wyprzedzający reakcję społeczności zinternalizowany mechanizm samokontroli, związany właśnie z obawą przed publicznym zawstydzaniem albo negatywną oceną. W gruncie rzeczy wstyd jest zawsze powiązany z tym, co ponadjednostkowe, społeczne, intersubiektywne w obszarze, gdzie funkcjonuje określona wspólnotowa narracja.

Wielu antropologów i badaczy kultury często zwraca uwagę na możliwość wykorzystania wstydu w procesie wychowania i kształcenia jednostek. Ich podejście do wychowania emocjonalnego opiera się na przekonaniu, że afekty uczą, wspierając rozwój oraz zdolności ekspresyjne i społeczne ludzi. Owi badacze sądzą, że uczuciami i emocjami można kierować i używać ich po to, aby osiągnąć pożądane skutki wychowawcze i edukacyjne. Na czym miałyby więc polegać wychowanie ku odczuwaniu wstydu? Przede wszystkim na wpajaniu ogólnych zasad interakcji społecznych i empatii. Ćwiczenie wstydu w samym sobie miałyby się przyczynić do eliminowania konfliktów i powstrzymywania się od eskalowania już istniejących, ponieważ nie sprzyjają one dobremu samopoczuciu jednostek wchodzących w skład jakiejś grupy. Tak zaprojektowane

wykorzystanie wstydu może też stać na straży moralności związanej z daną religią lub innym systemem przekonań.

Tego rodzaju podejście do afektu wstydu spotyka się oczywiście z krytyką. Wstyd jest tak mocno związany z życiem społecznym i życiem jednostek, że nie sposób uzgodnić stanowisk w kwestiach jego ekspresji i ukierunkowania. Niniejsza publikacja gromadzi wiele różnych przykładów analityki wstydu i prezentuje zagadnienie wstydu w czterech podstawowych kontekstach: wstyd w teologii i filozofii, literackie reprezentacje wstydu, wstyd w komunikacji społecznej oraz w kulturze wizualnej. Naukową narrację na temat afektów dopełniamy więc poprzez przedstawienie interpretacji wstydu, wstydlivosti i zawstydzania oraz analiz konsekwencji odczuwania i przeżywania tych zjawisk.

Publikację otwiera tekst Anny Łebkowskiej zatytułowany *Wstyd i niebył*. Autorka omawia w nim znaczenie wstydu we współczesnym dyskursie humanistycznym. Ponadto analizuje reprezentacje tego afektu zawarte w powieściach Magdaleny Tulli, Zyty Rudzkiej i Jacka Dukaja. Pierwszy rozdział monografii koncentruje się na rozważaniach nad wstydem w filozofii i teologii. Rozpoczyna go szkic Anny Wolińskiej, w którym podjęty zostaje wątek wychowawczych funkcji wstydu, analizowany między innymi na podstawie koncepcji Jana Jakuba Rousseau. Przyjęta przez badaczkę perspektywa umożliwia analizę afektu wstydu w kontekście praktyk kształtowania pożądanych postaw i zachowań. Piotr Schollenberger przedstawia z kolei wstyd jako doświadczenie formacyjne, istotne w procesie kształtowania się tożsamości, zwłaszcza w okresie dziecięcym. Badacz odwołuje się do dwóch istotnych narracji naukowych odnoszących się do problematyki wstydu: filozofii Waltera Benjamina oraz Zygmunta Freuda.

Wstyd można również osadzić w kontekście metafizycznym i personalistycznym, czego dowodzi Piotr Karpiński. Analiza wstydu jako fundamentalnego ludzkiego doświadczenia w kontekście filozofii Karola Wojtyły pozwala także na rekonstrukcję i interpretację pierwotnych, biblijnych źródeł tego afektu.

Odpowiedź na pytanie, czy można nauczyć się wstydu, formułuje Justyna Melonowska. Zdaniem badaczki wstyd da się ujmować jako umiejętność. W jej szkicu również pojawia się pytanie o wychowawcze funkcje wstydu. Ostatnim tekstem w pierwszej części monografii jest artykuł Michała Gołębiowskiego dotyczący wstydu w kulturze katolickiej. Autor precyzyjnie analizuje biblijną scenę zwiastowania – jeden z najbardziej znanych obrazów zawstydzania w kulturze europejskiej – i zwraca uwagę, że na przełomie XVI i XVII wieku wstyd Maryi niejednokrotnie odczytywano jako odwrotność wstydu Adam i Ewy.

Kolejny rozdział monografii dotyczy literackich obrazów wstydu. Otwiera go tekst Krzysztofa Zydora dotyczący zbiorowego wyparcia chłopskiego pochodzenia przez polskie społeczeństwo. To swoiste „niechciane dziedzictwo” jest analizowane na podstawie biografii i twórczości Stanisława Piętaka. Wątek

wstydu można znaleźć również w biografiiach innych polskich pisarzy. Krystian Maciej Tomala odnajduje go w życiu i twórczości Tadeusza Różewicza, w których pojawiają się wątki zarówno zawstydzonego ojca, jak i poety. Odmienne perspektywę kulturowego rozumienia wstydu przedstawia Halina Marlewicz, analizując opowiadania hinduskiego twórcy Rohintona Mistry. Przedstawiane przez Mistrę opowieści dotyczą współczesnych Indii, ściślej – społeczności Parsów. W tekście Marlewicz te opowieści zostają przeanalizowane w kontekście doznawania wstydu oraz determinant kulturowych wpływających na ekspresję afektywnych doświadczeń.

Wstyd manifestuje się nie tylko poprzez zachowania, lecz także poprzez reakcje somatyczne. Reprezentacjami tych ostatnich w literaturze i filmie zajmuje się Anna Kujawska-Kot. Badaczka przedstawia analizę w kategoriach afektywnych takich zagadnień jak wykluczenia, karłowatość i jej przedstawienia, normy i ich wpływ na postrzeganie osób uznanych przez społeczeństwo za niespełniające określonych przez nie standardów. Wśród autorów, których dzieła można rozpatrywać w kontekście badań afektywnych, znajduje się również Michał Witkowski. Jego twórczość analizuje Łukasz Wróblewski, skupiając się na utworze *Zgorzeleni wstają od stołów*. Badacz wskazuje na podobieństwa między wstydem i wstrętem jako afektami oraz włącza do swojej naukowej narracji kwestię recepcji dzieł zawstydzających czy wywołujących doznanie odrazy.

W kolejnej części monografii – *Wstyd w komunikacji społecznej* – tytułowy afekt zostaje osadzony w kontekście relacji społecznych i komunikowania. Anna Chudzik podejmuje temat zjawiska zawstydzania innych za pośrednictwem mediów społecznościowych. Badaczka uwzględnia aktualne przypadki zbiorowego zawstydzania, prezentując i interpretując konsekwencje tego rodzaju działania. Perspektywy analityczne, w jakich sytuuje się doświadczenie wstydu, obejmują również studia kobiece. W swoim tekście Sandra Bąk analizuje skutki wychowania w kulturze wstydu dla kobiecej świadomości. Swoje rozważania uzupełnia o wątek performatywny odnoszący się do praktyki stwarzania siebie (swojej świadomości) poprzez naśladowanie – w tym kontekście – wymogów kultury wstydu. Agata Buchholtz wyjaśnia natomiast, jaką rolę odgrywa wstyd w świecie mody. Autorka przekonuje, że jeszcze kilka lat temu takie choroby genetyczne jak albinizm czy bielactwo uniemożliwiały pracę w modelingu. Współcześnie jednak dominujący niegdyś kanon piękna uległ przewartościowaniu, a osoby, które mają amputowane kończyny bądź zmagają się ze schorzeniami genetycznymi, stały się pełnoprawnymi bohaterami pokazów mody. Wstyd występuje zazwyczaj jako afekt relacyjny łączący współpracujących ze sobą ludzi, na przykład reżysera z aktorem. Ten konkretny rodzaj więzi analizuje Małgorzata Świdarska. Autorka ujmuje wstyd nie jako emocję pierwotną, ale społeczną.

Wstyd może się stać również doświadczeniem tłumacza, który mierzy się z językiem obscenicznym oryginalnego tekstu. Wątek tłumaczenia dialogów z filmu *Malena* Giuseppe Tornatorego podejmuje Joanna Bartkowiak. W swym studium autorka zwraca uwagę na wyzwania, jakie stawiają przed tłumaczem różne elementy języka.

Ostatnia część monografii dotyczy przedstawień wstydu w sztukach wizualnych współcześnie i w historii. Iwona Kolasińska-Pasterczyk w filmach Luisa Buñuela odnajduje praktyki przełamywania wstydu związanego z naturalnymi potrzebami człowieka, takimi jak wydalanie. Badaczka odwołuje się do analiz tabu przedstawionych przez Georges'a Bataille'a. Jednym z najważniejszych obrazów wstydu w kulturze zachodnioeuropejskiej jest odkrycie nagości przez pierwszych ludzi. Wątek tego przedstawienia podejmuje w swoim tekście Paweł W. Maciąg, analizując przedstawienia wstydu w sztuce Masaccia, Buonarottiego, Brueghela czy Rubensa. Istotnym rodzajem sztuki, w którym za pomocą środków właściwych mediom artystycznym przedstawia się wstyd, jest sztuka sakralna. Katarzyna Ból przeprowadza analizę przedstawień nagości w okresie po soborze trydenckim. Autorka wskazuje również najistotniejsze momenty w rozwoju sztuki ilustrującej wybrane idee chrześcijaństwa. Część monografii dotyczącą wstydu w sztuce zamyka praca Pauliny Woźny dos Santos. Przedmiotem jej badań jest twórczość trzech współczesnych artystek: Ewy Juskiewicz, Violi Głowackiej i Julity Malinowskiej. Głównym wątkiem rozważań staje się dialektyka odkrytego i zakrytego odniesiona do doznawania i przedstawiania wstydu.

Niniejsza monografia prezentuje problematykę wstydu i jego przejawów w kulturze i życiu społecznym w perspektywie wielu dyscyplin wiedzy. Książka oczywiście nie wyczerpuje zagadnień związanych z analizowanym afektem. Jest przede wszystkim prezentacją wyników badań naukowców przyjmujących różne postawy badawcze. Ta różnorodność jest, zdaniem Redaktorów, niewątpliwą zaletą publikacji.

*Klaudia Muca  
Łukasz Wróblewski*